

УДК 599.3/.8 (477.51)

ПОЛЬОВІ ПРАКТИКИ ІЗ ЗООЛОГІЇ ХРЕБЕТНИХ У ВИВЧЕННІ ССАВЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ

П. Шешурак, Б. Кедров

*Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя,
вул. Кропив'янського, 2, м. Ніжин, Чернігівської обл., 16602, Україна,
e-mail: sheshurak@paper.ne.cg.ukrtel.net, kedrov@ndpu.ne.cg.ukrtel.net*

Наведено дані з фауни та поширення ссавців (*Mammalia*) Чернігівщини, отримані під час навчально-польових практик з зоології хребетних зі студентами природничо-географічного факультету Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя.

Ключові слова: навчально-польова практика, фауна, ссавці, Чернігівщина.

Чернігівщина є однією з мало вивчених щодо зоології областей України. Це стосується як безхребетних тварин, так і хребетних. І хоча є досить багато публікацій про фауну Чернігівщини [1-4, 7-9, 13, 15, 16, 19-24 та ін.], сьогодні не можна скласти повного списку ссавців області, подати інформацію щодо їхнього поширення, чисельності та особливостей біології. Згідно з нашими та літературними даними, для території Чернігівщини відомо 77 видів ссавців з шести рядів (комахоїдні, рукокрилі, зайцеподібні, гризуни, хижі, парнокопитні), однак не всі вони сьогодні мешкають тут. Одні з них зникли з території області, інші постійно тут не мешкають, але періодично заходять, наявність ще інших, хоча і можлива, але потребує підтвердження.

Для вирішення цих питань необхідне виконання спеціальних польових досліджень. У сучасній економічній ситуації експедиційні виїзди обмежені, хоча ректорат університету і деканат природничо-географічного факультету всебічно сприяють організації наукових експедицій. Вирішенням такої проблеми, на наш погляд, повинні сприяти навчально-польові практики (НПП) із зоології хребетних, одним з завдань яких є ознайомлення студентів вузів з різноманітністю видового складу хребетних тварин у місцях їхнього проведення. Однак такий шлях вивчення фауни має свої як позитивні, так і негативні моменти. Спробуємо проаналізувати можливості НПП, у тому числі і методики, які використовують під час їхнього проведення, для фауністичних та моніторингових досліджень ссавців.

Географія та організація практик. На природничо-географічному факультеті Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя традиційно проводять комплексні маршрутні зоологічні практики, під час

яких студенти мають змогу ознайомитись з тваринами різних кліматичних зон. Ознайомлення з тваринним світом лісової зони відбувається у Чернігівському та Новгород-Сіверському Поліссі. В різні роки на Чернігівщині практика була в околицях міст Ніжин і Новгород-Сіверський, сіл Ядути і Березівка Борзнянського району, с. Оболоння Коропського району, смт Седнів Чернігівського району, у Данівському ДМГ Бобровицького району.

Для вивчення ссавців у зазначених місцях використовували різні методи досліджень: візуальні спостереження за тваринами, реєстрація за відбитками лап та слідами діяльності, відлов дрібних ссавців ловчими циліндрами, пастками Геро та кротоловками, реєстрація та облік кажанів за допомогою ультразвукового детектора D-200, опитування місцевого населення тощо.

Комахоїдні. Представників комахоїдних на території області достовірно відомо дев'ять видів: їжак південний (*Erinaceus concolor* Martin, 1838), кріт європейський (*Talpa europaea* L., 1758), хохла звичайна (*Desmana moschata* (L., 1758)), мідичі звичайна (*Sorex araneus* L., 1758) та мала (*S. minutus* L., 1766), білозубки мала (*Crocidura suaveolens* (Pallas, 1811)) і білочерева (*C. leucodon* (Hermann, 1780)), рясоніжки велика (*Neomys fodiens* (Pennant, 1771)) і мала (*N. anomalus* Sabrega, 1907). Більшість з цих видів потрапляє у поле зору студентів під час проведення НПП візуально на маршрутних екскурсіях (наприклад, їжак і кріт), за слідами діяльності (кротовини) або після лову кротоловками, ловчими циліндрами чи пастками Геро (кріт, мідичі, білозубки, рясоніжка велика).

Водночас ми не виявили таких видів, як хохла і рясоніжка мала, відомі для території області [1, 19]. Причиною цього може бути зменшення їхнього ареалу під впливом антропогенного фактора (хохла), обмежене поширення виду (рясоніжка мала) або невміння студентами шукати місця та вибирати засоби лову. Ще однією причиною є невеликий проміжок часу (зазвичай три–чотири доби), протягом якого проводяться обліки на місці НПП.

Кажани. Видовий склад рукокрилих Чернігівщини налічує 12 видів: нічниця ставкова (*Myotis dasycneme* (Boie, 1825)) та водяна (*M. daubentonii* (Kuhl, 1817)), один з видів-двійників нічниці вусатої (*M. mystacinus-brandtii*), вухань сирій (*Plecotus auritus* (L., 1758)), нетопири малий (*Pipistrellus pipistrellus* (Schreber, 1775)), лісовий (*P. nathusii* Keyserling et Blasius, 1839), середземноморський (*P. kuhlii* (Kuhl, 1817)) і пігмей (*P. pygmaeus* (Leach, 1825)), вечірниця руда (*Nyctalus noctula* (Schreber, 1775)) і мала (*N. leisleri* (Kuhl, 1817)), лилики пізній (*Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774)) і двоколірний (*Vespertilio murinus* L., 1758)).

Спочатку дослідження кажанів під час практик зводилось до візуального спостереження за окремими особинами деяких видів у час вечірніх екскурсій, у цьому разі їхня ідентифікація була дуже попередня. Останніми роками з'явилась можливість використання ультразвукового детектора D-200 фірми Petterson Electronik AB в рамках роботи детекторної мережі Українського центру охорони кажанів (УЦОК). Це дало змогу визначати види коректніше й ефективніше, знаходити їхні сховища, провадити кількісний облік та моніторинг.

Проте, за час польових практик ми жодного разу не реєстрували таких видів кажанів, як вечірниця мала та вухань сірий. Причиною цього може бути зменшення їхнього ареалу та чисельності вечірниці внаслідок вирубування дуплистих дерев і зменшення кількості будівель з дерев'яними дахами, які є сховищами для вуханя. Водночас не можна ігнорувати той факт, що збільшення кількості багатопверхових кам'яних будівель призвело до розширення ареалу такого виду, як нетопир середземноморський, який почав активно використовувати для сховищ розколини мурування та панельних будівель. Щодо вечірниці малої, то на території області вона, очевидно, має локальне поширення. Результати досліджень під час практик не з'ясували поширення на Чернігівщині вечірниці великої (*Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780)) і широковуха (*Barbastella barbastellus* (Schreber, 1774)), хоча їхні знахідки тут цілком імовірні [24].

Зайцеподібні. В Чернігівській області трапляються два представники ряду зайцеподібних: заєць сірий (*Lepus europaeus* Pallas, 1778) і заєць білий (*Lepus timidus* L., 1758). Першого з них ми постійно реєстрували під час проведення навчально-польових практик шляхом візуального спостереження та за екскрементами. Натомість наявність другого виду на Чернігівщині нам відома лише за літературними джерелами [21-23] та повідомленнями мисливців.

Гризуні. Більшу частину ссавців області, реєстрація яких можлива під час навчально-польових практик, становлять представники ряду гризунів. Загалом на території Чернігівщини можна виявити 28 їхніх видів. Представників таких видів, як білка звичайна (*Sciurus vulgaris* L., 1758), вовчок лісовий (*Dryomys nitedula* (Pallas, 1778)), вовчок сірий (*Myoxus glis* (L., 1766)), миша польова (*Apodemus agrarius* (Pallas, 1771)), миша хатня (*Mus musculus* L., 1758), пацюк сірий (*Rattus norvegicus* (Berkenhout, 1769)), ондатра (*Ondatra zibethicus* (L., 1758)), нориці руда (*Myodes glareolus* (Schreber, 1780)) та водяна (*Arvicola amphibius* (L., 1758)), а також мишей роду *Sylvaemus* і нориць роду *Microtus* часто можна побачити візуально під час екскурсій або поблизу табору.

За слідами діяльності ми неодноразово фіксували: білку звичайну (гнізда, погризи шишок), ховраха крапчастого (*Spermophilus suslicus* (Güldenstaedt, 1770)) (нори), бобра річкового (*Castor fiber* L., 1758) (загати, нори, погрижені дерева), мишу маленьку (*Micromys minutus* (Pallas, 1771)) (гнізда), хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus* (L., 1758)) (нори з характерними викидами ґрунту), ондатру (нори, кормові столики), норицю водяну (кормові столики).

Добрий матеріал дають відлови мишоподібних гризунів у ловчі циліндри і пастки Геро. Цим методом ми зареєстрували: мишей жовтогруду (*Sylvaemus tauricus* (Pallas, 1811)), лісову (*S. sylvaticus* (L., 1758)) та уральську (*S. uralensis* (Pallas, 1778)), польову і хатню, пацюка сірого, норицю руду, водяну, темну (*Microtus agrestis* (L., 1758)), звичайну (*M. arvalis* (Pallas, 1779)) та східноєвропейську (*M. rosstaemeridionalis* Ognev, 1924).

З іншого боку, під час навчально-польових практик ми жодного разу не виявили таких тварин, як: вовчок горішковий (*Muscardinus avellanarius* L., 1758)

(зазначав для області Шарлемань [22]), мишівка лісова (*Sicista betulina* (Pallas, 1778) [13, 19]), земляний заєць великий (*Allactaga major* (Kerr, 1792)) [22]), сліпак звичайний (*Spalax microphthalmus* Gldenstaedt, 1770), пацюк чорний (*Rattus rattus* (L., 1758) (обидва види наведені у списках [4, 19]), хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773)) [3, 18, 22], нориці підземна (*Terricola subterraneus* Selys-Longchamps, 1836) [7, 13, 18, 19] та сибірська (*Microtus oeconomus* (Pallas, 1776)) [18, 19, 22]. Частина цих видів, без сумніву, мешкає на території області (земляний заєць за слідами неодноразово зафіксований у Бобровицькому і Бахмацькому районах, сліпак звичайний поширений в Ічнянському районі (повідомлення Л. Рековця), полівка сибірська зловлена пастками Геро в околицях с. Ядути Борзнянського району під час проведення Третьої Теріологічної школи [10], мешкання інших потребує підтвердження.

Згадки для Чернігівщини мишівки степової (*Sicista subtilis* (Pallas, 1733) [3, 22, 18, 19] тех треба підтвердити, оскільки у старих публікаціях під назвою *Sicista subtilis* (або *nordmanni*) розуміли усі відомі тепер з України форми мишівок [11]. Немає достовірних даних про мешкання в області вовчка садового (*Eliomys quercinus* (L., 1766)) [14]. Наведення для Чернігівщини нориці гуртової (*Microtus socialis* Pallas, 1773), без сумніву, помилкове.

Хижі. Список представників ряду хижих з території Чернігівщини охоплює 16 видів, серед яких під час навчально-польових практик візуально спостерігали лише два: лисицю звичайну (*Vulpes vulpes* (L., 1758)) та ласку (*Mustela nivalis* L., 1766). За слідами зареєстровано: собаку єнотовий (*Nyctereutes procyonoides* Gray, 1834), вовк (*Canis lupus* L., 1758), лисиця звичайна, борсук (*Meles meles* (L., 1758)), видра річкова (*Lutra lutra* L., 1758). Сліди життєдіяльності свідчать про наявність в області лисиці звичайної (нори, екскременти, порії), куниці лісової (*Martes martes* (L., 1758)) (екскременти), норки американської (*Mustela vison* Schreber, 1777) (екскременти), борсука (нори, колонії, екскременти, порії), видри річкової (нори, характерні доріжки-спуски до води).

Отже, методи обліку, які використовують під час НПП, дали змогу нам зареєструвати вісім видів хижих ссавців. Мешкання на території Чернігівщини ще трьох видів – куниці кам'яної (*Martes foina* (Erxleben, 1777), горностая (*Mustela erminea* L., 1758) і тхора чорного (*Mustela putorius* L., 1758) – не викликає сумніву: їх неодноразово спостерігали візуально в м. Ніжині та околицях, хоча і не під час проведення навчально-польових практик.

Дані про мешкання на Чернігівщині норки європейської (*Mustela lutreola* L., 1761) [14, 21, 22] та тхора степового (*M. eversmanni* Lesson, 1827) [14, 21, 22] потребують підтвердження. Що стосується ведмедя бурого (*Ursus arctos* L., 1758), kota дикого (*Felis silvestris* Schreber, 1777) і рисі (*Lynx lynx* (L., 1758)), то можливості НПП не дають змогу їх реєструвати, і для вивчення цих видів необхідно організувати спеціальні дослідження. Крім того, ведмідь з території області давно зник, останнє достовірне повідомлення про його захід на Чернігівщину стосується до 1928 р. [22]. Немає жодних достовірних даних про

мешкання в області kota дикого. Лише рись періодично заходить на її територію [6].

Ратичні. Із шести представників ряду парнокопитних на території Чернігівщини за час проведення практик ми візуально спостерігали три види: кабана (*Sus scrofa* L., 1758), сарну (*Capreolus capreolus* (L., 1758)) та лося (*Alces alces* (L., 1758)). Дослідження окремих слідів та їхніх ланцюжків після дощу або поблизу водойм дало змогу нам ідентифікувати не лише ці три види, а й оленя (*Cervus elaphus* L., 1758). За слідами діяльності на території області зареєстровано ті ж самі чотри види: кабан (екскременти, лежанки, порії), олень (екскременти), сарна (екскременти, лежанки), лось (екскременти, подекуди пошкодження підросту дерев). Що стосується оленя плямистого (*Cervus nippon* Temminck, 1838) та зубра (*Bison bonasus* (L., 1758)), то на Чернігівщині вони поширені дуже обмежено, і місця проведення НПП знаходяться за межами їх відомих місць перебування.

Обговорення. Як видно з наведеного вище матеріалу, навчально-польові практики дають змогу отримати інформацію щодо поширення, чисельності та особливостей біології звичайних видів ссавців (під час НПП можна реєструвати різними методами до 80–85% видів з тих, що відомі для області за літературними джерелами, експедиційними дослідженнями і фондовим колекціям зоологічного музею НДПУ імені Миколи Гоголя), однак цілісної картини вони не дають.

Це пов'язано з особливостями проведення навчально-польових практик: наявністю великої кількості людей, що є малокваліфікованими і лише починають засвоювати методи наукових досліджень у природі, відсутністю у них необхідних навичок, місцем, часом і тривалістю самих НПП (зазвичай період практик пов'язано з розподілом навчального навантаження між викладачами, а місце і тривалість залежать від фінансових можливостей студентів і навчальних планів), особливостями біології і поширення окремих видів ссавців, особливо рідкісних або тих, що мають обмежене поширення, врешті – вимогами техніки безпеки.

Щодо такого методу дослідження фауни, як опитування місцевого населення, то ефективність його низька, оскільки ми отримували настільки суперечну інформацію, що використання її недоцільне. З одного боку, зацікавлені особи цілеспрямовано перекручували дані про чисельність та поширення деяких ссавців, з іншого, – багатьох видів місцевого населення взагалі не розрізняє.

Отже, навчально-польові практики, хоча і спроможні бути певною альтернативою експедиційних виїздів з погляду економічних реалій сьогодення, вони не можуть замінити спеціалізованих наукових досліджень. Для вивчення поширення, чисельності та особливостей біології багатьох видів ссавців Чернігівщини потрібно організовувати спеціальні наукові експедиції у північні (Ріпкинський, Щорський, Корюківський, Семенівський) та у південні райони області (Варвинський, Талалаївський, Срібнянський).

1. *Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г.* Ряд комахоїдні – Insectivora // Фауна України. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. Т. 1, Вип. 1. С. 70–228.
2. *Абеленцев В. І., Попов Б. М.* Ряд рукокрилі, або кажани – Chiroptera // Фауна України. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. Т. 1, Вип. 1. С. 229–446.
3. *Веліканов В.* Замітка про кажанів Ніженської округи // Укр. мисливець та рибалка. 1930. № 11–12. С. 27–29.
4. *Гиренко Л. Л.* К вопросу о распространении чёрной крысы в УССР // Труды зоол. музею Київ ун-ту. К., 1950. Т. 2. С. 75–95.
5. *Жила С. М.* Сучасний стан популяції вовка в Українському Поліссі // Вестн. зоології. 1999. Т. 33, № 4–5. С. 115–117.
6. *Жила С. М.* Рись (*Felis lynx*) в Українському Поліссі // Поліському природному заповіднику – 30 років. Житомир, 1999. Вип. 1. С. 93–100.
7. *Загороднюк І. В.* Географическое распространение и уровни численности *Terricola subterraneus* на территории СССР // Зоол. журнал. 1992. Т. 71, Вып. 2. С. 86–97.
8. *Загороднюк І. В.* Таксономия и распространение серых полёвок (Rodentiformes, Arvicolini) фауны Украины // Млекопитающие Украины. К.: Наук. думка, 1993. С. 63–76.
9. *Загороднюк І.* Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестн. зоології. 1996. Т. 30, № 1–2. С. 28–45.
10. *Загороднюк І., Зеніна І., Федорченко О., та ін.* Школа теріологів – 1996: "Аналіз фауністичних угруповань" // Вестн. зоології. 1997. Т. 31, № 3. С. 93–94.
11. *Загороднюк І., Філінчук Н.* "Бернські" види гризунів у Червоній книзі України (*Spermophilus citellus*, *Sicista subtilis*, *Spalax graecus*) // Славці України під охороною Бернської конвенції. Київ, 1999. С. 155–162.
12. *Кедров Б. Ю., Шецурак П. Н.* Первая находка нетопыря средиземноморского *Pipistrellus kuhlii* (Chiroptera, Vespertilionidae) на Черниговщине (Украина) // Вестн. зоології. 1999. Т. 33, № 3. С. 66.
13. *Корнеев О. П.* Визначник звірів УРСР. К.: Радянська школа, 1952. 216 с.
14. *Марисова І. В., Макаренко М. М., Каневец В. М., и др.* Современное состояние редких и исчезающих животных на Черниговщине // Материалы Всесоюз. науч.-метод. совещ. зоологов педвузов. Часть 2. Махачкала, 1990. С. 166–167.
15. *Межжерин С. В.* Систематическая ревизия мышей рода *Apodemus* Kaup, 1829 (Rodentia, Muridae) Северной Евразии // Вестн. зоології. 1997. Т. 31, № 4. С. 29–41.
16. *Огнев С. И.* Звери СССР и прилегающих стран (Звери Восточной Европы и Северной Азии). М., Л.: Изд-о АН СССР, 1947. Т. 5 (Грызуны). 800 с.
17. *Підоплічко І. Г.* Про їжу кам'яної куниці // Укр. мисливець та рибалка. 1929. № 11–12. С. 24–26.
18. *Підоплічка І. Г.* Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 р.р. // Зб. праць зооло. музею. № 19 / Ін-т зоології та біології АН УРСР. К., 1937. С. 101–170.
19. *Сокур І. Т.* Славці фауни України та їх господарське значення. К.: Радянська школа, 1960. 211 с.
20. *Тесленко С. В., Загороднюк І. В.* Види-двойники надвида *Microtus arvalis* на Україні. Сообщение II. Распространение *Microtus arvalis* // Вестн. зоології. 1986. № 6. С. 27–31.
21. Червона книга України. Тваринний світ. За ред. М. М. Щербака. К.: Українська енциклопедія, 1994. –464 с.

22. Шарлемань М. Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області. Київ: Вид-во Укр. Академії наук, 1936. 117 с.
23. Шешурак П. Н., Вобленко А. С. Редкие и требующие охраны млекопитающие (Mammalia) Черниговской области Украины // Проблемы охраны генофонду природы Полісся. Луцьк: Надтир'я, 2001. С. 141–146.
24. Шешурак П., Кедров Б. К изучению рукокрылых Черниговской области Украины // Европейська ніч кажанів '98 в Україні. К., 1998. С. 134–138.

FIELD PRACTICES ON ZOOLOGY OF VERTEBRATES IN STUDYING OF MAMMALS OF THE CHERNIGIV REGION

P. Sheshurak, B. Kedrov

*Mykolaj Gogol Nizhyn State Pedagogical University,
Kropyvnyansky str., 2, Nizhyn, Chernigiv province, 16602, Ukraine,
e-mail: sheshurak@paper.ne.cg.ukrtel.net, kedrov@ndpu.ne.cg.ukrtel.net*

Data on fauna and distribution of mammals in the Chernigiv Region that were obtained on training-field practices on zoology of vertebrates of students of Natural-Geographic Faculty of the Nizhyn State Pedagogical University are given.

Key words: training-field practice, fauna, mammals, Chernigiv Region.

Стаття надійшла до редколегії 8.09.2002

Прийнята до друку 13.09.2002